

**SELÇUKLU SULTANI TUĞRUL BEY DÖNEMİNDE ETKİN BİR
ÂLİM: ABDÜLKERİM el-KUŞEYRÎ ve ŞİKÂYETÜ EHLİ'S- SÜNNE
BAŞLIKLARI RİSALESİ***

Sabri YILMAZ**

Muhammed Selim KAYA***

Öz

Bu makalede Selçuklu sultanı Tuğrul Bey döneminde etkin bir âlim olan Abdülkerîm el-Kuşeyrî (376/986- 462/1072), *Şikâyetü Ehli's-sünne* başlıklı risalesi bağlamında ele alınacaktır. Tasavvuf, kelâm, hadis, fıkıh, tefsir ve edebiyat gibi alanlarda eserleri bulunan Kuşeyrî, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in Horasan bölgesinde hâkimiyetini sağladığı esnada bölgenin ilim ve kültür merkezi Nîşâbur'da faaliyetlerine devam ediyordu. Tuğrul Bey'in Mu'tezile taraftarı olan veziri Kündürî, Eş'arîlere karşı tavır almıştı. Eş'arîliğe gönülden bağlı olan Kuşeyrî, konu hakkında Tuğrul Bey ile görüşüp sonuç alamaması üzerine 446/1054'te diğer beldelerdeki âlimlere hitaben, *Şikâyetü Ehli's-sünne bi-hikâyeti mâ nâlehüm mine'l-Mihne* adını verdiği uzunca bir mektup kaleme almıştır. Bu mektup ile Kuşeyrî, Kündürî'nin siyasî tutumundan dolayı özellikle 445/1054 yılında Nîşâbur'da Eş'arî âlimlere yapılan baskıları, diğer beldelerdeki önde gelen âlimlere duyurmuştur. Risalenin dikkat çekici bir yönü de Kuşeyrî'nin, konu hakkında Tuğrul Bey ile yaptığı görüşmeye dair bilgi içermesidir. Böylece eser, yaşanan acı hadiseleri gün yüzüne çıkartacak, gizli kalan kısımlarını aydınlatacak mühim ipuçları sunmaktadır. Bu yönüyle risale, tipik kelâmî bir eserden çok, tarihî bir belge niteliği taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: *Tuğrul Bey, Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Kündürî, Nîşâbur, İkinci Mihne, Şikâyetü Ehli's-sünne.*

* Bu makale, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda 2017 yılında tamamlanan *İmam Kuşeyrî ve Eş'arîlik Savunusu* başlıklı yüksek lisans tezine dayanarak hazırlanıp, 20-23 Mart 2018 tarihlerinde Antalya'da düzenlenen I. Uluslararası Dede Korkut Türk Tarihi ve Edebiyatı Sempozyumu'nda tarafımızdan sunulan "Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Etkin Bir Âlim: Abdülkerîm el-Kuşeyrî ve *Şikâyetü Ehli's-Sünne* Başlıklı Risalesi" adlı bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Antalya (sabriyilmaz@akdeniz.edu.tr), (Tlf: 05056528209).

*** Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Antalya (muhammedselimkaya@gmail.com).

An Effective Scholar in the Period of Seljukid Sultan Toghril Beg: Abd al-Karim al-Qushayri and His Letter Entitled *Şikâyetu Ehli's- Sunne*

Abstract

The purpose of the study is to evaluate Abd al-Kerim al-Qushayri (376 / 986- 462/1072) who was an effective scholar in the period of the Seljukid Sultan Toghril Beg, in the context of his letter entitled *Şikâyetu Ehli's-sunne*. Al-Qushayri who had his works in varied fields such as mysticism, kalam, hadith, fiqh, commentary and Arabic literature, was continuing his activities in Nishapur where was the science and culture center at the time Seljukid Sultan Toghril Beg dominated the province of Khorasan. Toghril Beg's vizier al-Kunduri who was a fan of the Mu'tazila, took a stand against the Ash'arîs. Al-Qushayri who was affiliated to the Ash'arism had a talk with Toghril Beg on the subject but he couldn't obtain the expected result. Therewith he wrote a long letter entitled *Şikâyetu Ehli's-sunne* addressing scholars in other cities in 446 /1054. In this way al-Qushayri announced to the scholars in other lands the pressures of al-Kunduri were in Nishapur especially in 445/1054. A remarkable aspect of the letter includes information about al-Qushayri's talks with Toghril Beg on the same issue. Thus the letter presents the important hints that will expose the hidden parts of sad events in that time. In this respect the letter has a character of historical document rather than a typical theological text.

Keywords: *Toghril Beg, Abd al-Kerim al-Qushayri, al-Kunduri, Nishapur, Second Mihna, Şikâyetu Ehli's-sunne.*

Giriş

Abdülkerîm el-Kuşeyrî 376/986 yılında, bugün İran İslam Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Kûçan kasabasının bulunduğu Üstüva yöresinde doğmuş, 462/1072 yılında Nişâbur'da vefat etmiştir.¹

Kuşeyri'nin yaşadığı dönem, siyasî bakımdan Abbasilerin zayıflayıp merkezi otoritesini kaybettiği, İslam coğrafyasında birçok devlet ya da beyliğin tarih sahnesine çıktığı bir zaman dilimine denk düşer. İslam coğrafyasının kuzeydoğusunda bir taraftan ilk Müslüman Türk devletlerinden Karahanlılar (226/840-609/1212) hüküm sürerken, bir taraftan da Gaznelilerin Sultan Mahmud ve oğlu Sultan Mesud'la (433/1041) en parlak devrini yaşarlarken 432/1040 yılında Gazneliler ile Selçuklu beyliği arasında yapılan Dandanakan

¹ Takiyüddin Ebî Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehruzûrî İbn Salah, *Tabakâtü fukahati's-Şafiyeti*, Dârü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, h. 1413, c. II, s. 562; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyerü a'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvud, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, h. 1313, c. XVIII, s. 227-233; Abdülvehhab b. Ali b. Abdülkâfi Tâcüddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şafi'iyyeti'l-kübrâ*, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, c. V, s.153; Hayreddin Ziriklî, *el-A'lam kâmusu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-A'rabi ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut, h. 1415, c. IV, s. 57.

Savaşının, söz konusu beyliğin zaferiyle sonuçlanmasının ardından Tuğrul Bey sultan ilan edilerek Büyük Selçuklu Devleti kurulmuştur. Bu arada Arslan Besâsirî (451/1060) Bağdat'ta idareyi ele alarak Fatimîler adına hutbe okutmuş, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ise Abbasî hilafetini bu tehlikeden kurtarmış, Büveyhîlerin hâkimiyetine son vermiştir.²

Tuğrul Bey'in Horasan bölgesinde hâkimiyetini sağladığı esnada bölgenin ilim ve kültür merkezi Nîşâbur'da tasavvuf, kelâm, hadis, fıkıh, tefsir, gramer, lugat ve edebiyat gibi ilim dallarında geniş bilgi sahibi, aynı zamanda Eş'arîliğe mensup olan Kuşeyrî, daha çok mutasavvıf olarak tanınan bir zattır. Tuğrul Bey'in veziri Mu'tezile taraftarı Amîdülmülk el-Kündürî (455/1063), Mu'tezile ile fikren mücadele eden Eş'arîlere karşı tavır almış, onlara baskı yapmaya başlamıştı. Bu uygulamadan birçok Eş'arî âlim gibi Kuşeyrî de rahatsız olmuş; 436/1044-45 yılında İmam Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet akîdesine bağlı bulunduğu dair bir fetva vermiş; 446/1054'te ise âlimlere hitaben, *Şikâyetü Ehli's-sünne bi-hikâyeti mâ nâlehüm mine'l-Mihne* adını verdiği uzunca bir mektup kaleme almıştır.

Bu çalışmada, Kuşeyrî'nin adı geçen mektubu yazmasına yol açan ortam ile risalenin içeriğine kısmen temas edilerek önemine dikkat çekilmeye gayret edilecektir. Bunun için önce, risalenin yazılmasına yol açan siyasî arka planı kısaca hatırlatmak uygun olacaktır.

1. Tuğrul Bey ve Yönetim Tarzı

Tuğrul Bey, yaklaşık 350/961 yılında dedesi Selçuk Bey tarafından beyliğin merkezi haline getirilen Cend şehrinde 385/995'te dünyaya gelmiş³, Selçuklular'ın gaza iklimini yaşadığı bir ortamda çocuk yaşta babasız kalmış, kardeşi Çağrı Bey'le birlikte mâhir bir devlet adamı olan dedesi Selçuk Bey'in yanında yetişmiştir.⁴ Selçukluların daha önceden İslam'a girip bölgeye yerleşen büyük çoğunluk itibarıyla Hanefî-Sünnî olan Müslüman Türkler ve İslam âlimleri ile karşılaşması da Cend'de olmuştur. Selçuk Bey başta olmak üzere beylik mensupları bu tanışma vesilesiyle Müslüman olmuşlardır.⁵ Hanefîliğin Türk örf-adetleri ile düşünce tarzına uygun olması Selçukluların bu mezhebi

² Faruk Sümer, "Selçuklular (Büyük Selçuklular; Tarih)", *DİA.*, c. XXXVI, s. 365-369; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA.*, c. XLI, s. 344-346. Ayrıca bkz. Süleyman Akkuş, "Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin Bir Risâlesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2000, s. 90.

³ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, Dâru Sadr, Beyrut, 1978, c. V, s. 63.

⁴ Abdullah Ömer Yavuz, *Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 2015, s. 41; Sümer, "Selçuklular (Büyük Selçuklular; Tarih)", *DİA.*, c. XXXVI, s. 366.

⁵ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 67; Abdülkerim Özeydin, "Cend", *DİA.*, c. VII, s. 360.

tercih etmelerini kolaylaştırmıştır.⁶ Nitekim Selçukluların İslam'a girmelerine vesile olan Hanefilerin, Tuğrul Bey zamanında yaşanacak olan hadiselerle doğrudan etki ettiğini görüyoruz.

Selçuk Bey'in vefatının (397/1007) ardından hanedanın başına en büyük kardeş Arslan geçmiştir. Bu sırada Tuğrul ve Çağrı da "Bey" unvanı alarak idaredeki yerlerine geçmişlerdir. 432/1040 yılında Dandanakan Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasından sonra Tuğrul Bey, Horasan bölgesinin emiri olarak görevlendirilmiştir. Bir süre sonra üç başlı bir yönetimin yerine tek hükümdarlığa giden yolda toplanan kurultayda Tuğrul Bey'in hâkimiyeti kabul edilmiştir. Böylece o, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk hükümdarı olmuştur.⁷ Tuğrul Bey, devletin yapılanması başta olmak üzere sosyal ve dinî konulardaki uygulamalarıyla da hem kendi döneminde hem kendisinden sonraki dönemlerde saygıyla yâd edilen bir kişidir. Onun hayatı ve şahsiyeti hakkında bilgi veren kaynaklar Tuğrul Bey'in son derece dindar, halîm, cömert, namazlarını cemaatle eda edecek kadar ibadetlerine bağlı, haftanın Pazartesi ve Perşembe günlerini oruçlu olarak geçiren, mescit yapmaya düşkün ve "*Kendime bir saray yaptırır da yanında mescit yaptırmazsam Allah'tan hayâ ederim.*" diyecek kadar dini bütün bir insan olarak nakledilir.⁸ Böyle bir kişiliğe sahip olan Tuğrul Bey devleti yönetirken kararları, hanedan üyeleri, vezirler ve ordu komutanlarından oluşan "Dîvân-ı Kebîr"⁹ in yanında "Hatun" unvanıyla anılan eşi, müşavirler ve devlet ricaliyle yaptığı istişareler sonucunda alıyordu. Sultanın, böyle bir süreç sonunda alınan kararlara dayanan emirlerinin uygulanması ise vezir tarafından takip edilmekteydi.⁹ Nitekim Tuğrul Bey döneminde yaşanan İkinci Mihne'nin ortaya çıkmasındaki temel etken de yürütmenin başında bulunan ve Sultan'dan sonraki en yetkili kişi vezirin konumu olmuştur.¹⁰

Tuğrul Bey'in, 447/1055 senesinde Abbasî halifesinin daveti üzerine Bağdat'a girmesinden önce adına hutbe okutulmaya başlanmıştı. Bir süredir Bağdat'ı kontrol eden Büveyhîlerin hâkimiyetine de bu şekilde son verilmişti. Bir sene kadar sonra Halife tarafından Tuğrul Bey'e "Melikü'l-Meşrik ve'l-

⁶ Ebu Kasım Ali b. Hasen İbn Asâkir, *Tebyînü'l-kezibü'l-müfterî fi ma nusibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, h.1399, s. 108; İsmail b. Ömer Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, Meârif, Beyrut, 1979, c. II, s. 1822; Sübkî, *Tabakâtü's-Şafi'iyye*, c. III, s. 389; Alper Tunga Toysal, *Tuğrul Bey Dönemi Selçukluların Dinî Siyaseti*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 2007, s. 44.

⁷ Sümer, "Selçuklular (Büyük Selçuklular; Tarih)", *DİA.*, c. XXXVI, s. 366.

⁸ Şerafeddin Yalıtıkaya, "Selçuklular Devrinde Mezahip", *Türkiyat Mecmuası*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1925, s. 101.

⁹ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976, s. 71-72.

¹⁰ Muhammed Selim Kaya, *İmam Kuşeyri ve Eş'arilik Savunusu*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Akdeniz Üni. SBE., Antalya, 2017, s. 34.

Mağrib” unvanı verildi. Ayrıca Tuğrul Bey Halife'nin kızı ile evlendi. Kendisinden sonra ise yerine yeğeni Çağrı Bey'in oğlu Alparslan geçti.¹¹

Tuğrul Bey ve döneminde yaşanan bazı olayları daha iyi anlayabilmek için Kündürî'den de bahsetmek gerekir. Zira dönemi doğru bir şekilde tahlil edebilmek için, Tuğrul Bey ve veziri Kündürî'nin kişilikleri, mezhep tercihleri, ilmî durumları ve bahse konu olan dönemdeki mezhebî yapı oldukça önem arz etmektedir.

2. Vezir Amîdülmülk el-Kündürî ve Yönetimdeki Rolü

Küçük yaşlardan itibaren ilme meraklı olan Ebû Nasr Amîdülmülk İmâdüddîn Mansur b. Muhammed el-Kündürî (456/1064), Nişâbur'da eğitim görmüş; Arapça, Farsça ve Türkçeyi iyi derecede öğrenmiş; fıkıh, edebiyat, sanat vb. alanlarla da ilgilenmiştir.¹²

Tuğrul Bey Nişâbur'a girdiğinde Arapça ve Farsça bilen birisini kâtip olarak atamak istemiş, İmam Muvaffak'ın tavsiyesiyle Kündürî, henüz on altı yaşındayken Tuğrul Bey'in yanında kâtip olarak görevlendirilmiştir.¹³

Tuğrul Bey'in Kündürî'ye tevdi ettiği ilk görevlerden biri, günümüz tabiriyle özel kalem olan hâciblikdir. Kündürî, kısa zamanda daha yüksek makamlara gelerek, kuruluş sürecindeki Selçukluların teşkilatlanma ve büyümesinde belirleyici roller üstlenmiştir.¹⁴ Hâciblik görevine getirilen Kündürî, devletin en önemli meselelerinin konuşulduğu ortamda bulunuyor ve devletin işleyişine dair yöntem ve bilgilere vakıf oluyordu. Daha sonra da emîr-i hüccâb görevine getirilmiş ve hâcibleri denetlemeye başlamıştır. Bir müddet istihbaratta da görevlendirilmiştir.¹⁵ O, 447/1055 yılında Tuğrul Bey'in veziri Ebû Ahmed ed-Dihistânî'den sonra vezirlik makamına atanmıştır.¹⁶

Mezhebî eğilimi hususunda farklı görüşler ileri sürülebilen Vezir Kündürî'nin amelde Hanefî, itikatta Mu'tezilî olduğu öne çıkmaktadır.¹⁷

Sünnî bir anlayışın hâkim olduğu Selçuklu Devleti ve katı bir Sünnî tutuma sahip olan Tuğrul Bey'in¹⁸ veziri Kündürî, Şafilere olan kinini ve

¹¹ Sümer, “Selçuklular (Büyük Selçuklular; Tarih)”, *DİA.*, c. XXXVI, s. 369.

¹² Yavuz, *Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile*, s. 112.

¹³ Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, İstanbul, 2013, c. I, s. 88; Özyaydn, “Kündürî”, *DİA.*, c. XXVI, s. 554.

¹⁴ Mustafa Alican, “Selçuklu Veziri Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü”, *JASSS.*, Sonbahar III, 2014, S. 29, s. 240-241.

¹⁵ Yavuz, *Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile*, s. 112.

¹⁶ İzzedin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, c. IX, s. 400.

¹⁷ Ahmet Ocak, “Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Âlemi”, *TATAV Yay.*, İstanbul, 2002, s. 55.

¹⁸ Selçuklu Devleti'nin ve Tuğrul Bey'in Sünniliği hakkında bir değerlendirme için bkz. Süleyman Genç, “H. V./ m. XI. Asırda Ehl-i Sünnetin Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme”, *DEÜİFD.*, 2007, S. XXV, s. 271-330.

nefretini gizleyerek, Sultan Tuğrul Bey'den ehl-i bid'at için minberlerden lanet okunması hususunda izin istemiştir. Tuğrul Bey'in izniyle o, Hanefilikteki taassubu ve Şafîliğe karşı olan düşmanlığı sebebiyle minberlerden okunan lanetlerin içine Eş'arîleri de dâhil etmiştir. Böylece İslam âleminde uzun sürecek ve unutulmayacak sıkıntılı bir süreç bir kez daha başlamıştır.

Abbasîlerin kuruluş aşamasında hüküm süren üç halifenin (Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık) hilafetleri döneminde (198/813-232/847) Mu'tezile ile Ehl-i Hadis arasındaki çekişmenin bir yansıması olarak yaşanan¹⁹ ve tarihe geçen Mihne olaylarının benzerinin, Kuşeyrî'nin de aralarında bulunduğu Eş'arîliğe mensup âlimlere karşı tekrar uygulanması *İkinci Mihne* ya da *Mihnetü'l-Eşâira* şeklinde isimlendirilmiştir. Nitekim Mihnetü'l-Eşâira'nın sebepleri arasında, Mu'tezile eğilimli bazı insanların, ilk Mihne'yi sonlandıran Mütevekkil zamanından itibaren taraftarlarının yaşadıkları, aslında kendi uygulamalarına tepki olarak meydana gelen hapis, sürgün vb. baskıların hincını almaya çalışmalarını göstermek uzak bir ihtimal, şeklinde değerlendirilmemelidir.²⁰

Kündürî'nin 445/1053 yılında vezirlik görevine getirilmesiyle birlikte tam manasıyla başlayan İkinci Mihne, Tuğrul Bey'in 455/1063 yılında vefatına kadar, yaklaşık on yıl sürmüştür.²¹

Sultan Tuğrul Bey'in mezheplerin esasları ve aralarındaki ihtilaflara yabancı olmasından faydalanan Kündürî, gerçek niyetini gizleyerek, hutbelerde bid'atçıların lanetlenmesi ve haklarında takibat başlatılması için Sultan'ı ikna etmiş ve izin almıştır. Akabinde genel olarak Ehl-i Sünnet'i, husûsen Eş'arî mezhebini bid'at ehli olarak tavsif etmek suretiyle bu lanetleme ve takibat uygulamasına dâhil etmiştir.²²

Tuğrul Bey'den aldığı izni kendi menfaatleri doğrultusunda su-i istimal eden Kündürî, itikatta Mu'tezilî olan Hanefîlerin de yardımıyla Eş'arîlerin ders halkalarını dağıtmış, onları vaaz ve hitâbet kürsülerinden, topluluklar içerisinde konuşmaktan menetmiş; neticede İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (324/936) başta olmak üzere minberlerden Eş'arîlere lanet edilmeye başlanmıştır.²³ Eş'arî olan vaiz ve kadılar takibata tabi tutularak görevlerinden uzaklaştırılmış; amelde Hanefî itikatta Eş'arî olanların da paylarını aldığı bu uygulama kısa sürede bütün şark vilayetlerine yayılmıştır.²⁴

¹⁹ Kuran'ın mahluk olup-olmaması ve Mihne hakkındaki tartışmalara dair geniş bilgi için bkz. Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV yay., Ankara, 1985; Mehmet Emin Özağşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı (Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu)*, Ankara Okulu yay., Ankara, 1999.

²⁰ Kaya, *İmam Kuşeyrî ve Eş'arî Savunusu*, s. 54.

²¹ Yavuz, *Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile*, s. 129.

²² Mevlüt Özler, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'at'e Lanet Kampanyası", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi, Bildiriler-II-*, Konya, 2001, s. 174.

²³ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf İlmüne Dair Kuşeyrî Risalesi*, Dergah yay., İstanbul, 2014, s. 14.

²⁴ İbn Asâkir, *Tebyînü'l-kezip*, s. 276.

Bu lanetleme işi öyle boyutlara ulaşmıştır ki İmam Eş'arî ve ona tâbi olanları tekfir edenler bile olmuştur.²⁵ Bu durum, Eş'arîlerin büyüklerinden Nişâbur'da ikamet etmekte olan İmam Kuşeyrî ve diğerlerini sıkıntıya sokmuştur. Bu olaylar üzerine Nişâbur'da Şafîilerin yeni önderi olan, aslında kendi nüfuzundan korkulduğu için böyle bir lanetleme işine girildiğinden haberi olmayan İbn Muvaffak, Tuğrul Bey ile görüşmek için Rey'de bulunan ordugâha defalarca müracaat etmişse de başarılı olamamıştır. Çünkü Tuğrul Bey ile görüşmenin yolu, ancak hasmı olan vezir Kündürî'den geçiyordu.²⁶

3. Abdülkerîm el-Kuşeyrî ve *Şikâyetü Ehli's-Sünne* Başlıklı Risalesi

Eş'arîliğe gönülden bağlı olan İmam Kuşeyrî 436/1045 yılında İmam Eş'arî'nin hadis ehlinden olduğuna ve Ehl-i Sünnet akidesine bağlı bulunduğuna dair bir fetva verdi. Eserleri içerisinde hacim bakımından en küçüğü olan bu fetvanın tam metnini Sübkî eserinde nakletmiştir.²⁷ Ertesi yıl hadis dersleri vermeye başlayan İmam Kuşeyrî, 437/1045 yılında tasavvuf literatürünün kaynak kitapları içerisinde sayılan *er-Risâle* adlı eserini te'lif etmiş, 446/1054'de ise *Şikâyetü Ehli's-Sünne...* adında uzunca bir mektup/risale kaleme almıştır.²⁸ Kuşeyrî'nin itikâdî görüşlerinin değerlendirilmesi bakımından önemli eserlerinden biri olan ve tamamı Sübkî'nin *Tabakât*'ında yer alan bu risale, Dr. Muhammed Hasan tarafından diğer iki risalesiyle birlikte Pakistan'da 1964 yılında yayımlanmış; bu baskı esas alınarak Süleyman Akkuş tarafından 2000 yılında Türkçeye de çevrilmiş ve yayımlanmıştır.

Bu risalede Kuşeyrî, Eş'arî âlimlere uygulanan Mihne olaylarının yaşanması sırasında Tuğrul Bey tarafından saraya çağrıldıklarını belirtmektedir. Bunun üzerine aralarında İmam Kuşeyrî'nin de bulunduğu bir grup Eş'arî âlim Tuğrul Bey ile görüşmüş ve kendilerine yapılan haksız uygulamalardan vazgeçilmesini istemişlerdir. Başından beri Kündürî tarafından kendi menfaatleri doğrultusunda Eş'arîler hakkında yanlış bilgilendirilen Tuğrul Bey İmam Kuşeyrî ve onunla gelen grubun isteklerini reddetmiştir.

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 31.

²⁶ Yaltkaya, "Selçuklular Devrinde Mezahip", s. 102.

²⁷ Metin şöyle tercüme edilebilir:

*Bismillahirrahmanirrahim. Ehl-i Hadisin hepsi, Ebû Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî'nin Hadis Ashabının imamlarından olduğu ve onlarla aynı düşünce yapısına sahip olduğu hususunda ittifak halindedirler. O, dinî usûlde Ehl-i Sünnet'in metoduyla konuşmuştur. Dalalet ve bid'at ehlinden olan muhalifleri reddetmiş, Mu'tezile, Râfiziyye, Hârici ve kible ehli olan bid'atçilere karşı keskin bir kılıç olmuştur. Her kim ki onu ayıplar, yalanlar, lanet eder veyahut hakaret ederse; muhakkak ki onun bu çirkin dili tüm Ehl-i Sünnet'e kötülük etmiş olur. Biz de yazılarımızı -h. 436 senesinin Zi'l-Ka'de ayında bu yazı kâğıdına, itaatkâr bir şekilde yazdık. (Sübkî, *Tabakâtü's-Şafi'iyye*, c. III, s. 374.)*

²⁸ Uludağ, "Kuşeyrî", *DİA.*, c. XXVI, s. 474; Kadir Özköse, "Klâsiklerimiz/III: "er-Risâle" (İmam Abdülkerim el-Kuşeyrî - ö . 465/1072)", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2000, cilt: II, sayı: 4, s. 200-201.

Şikâyetü Ehli's-Sünne bi hikâyeti mâ nâlehüm mine'l-Mihne isimli risalesinde Kuşeyrî, mukaddime olarak da görülebilecek bir girizgâhtan sonra, risalenin en can alıcı ve en çok ehemmiyet arz eden kısmına geçmektedir. Mektubun bu bölümü o dönemde yaşanan hadiseleri daha iyi tahlil edebilmemize imkân sağlayan, kanaatimizce, risalenin en önemli kısmını oluşturmaktadır. Zira Tuğrul Bey ile görüşmelerinin bir nevi kaydı olan bu bölüm eserden çıkarıldığında, geriye kalan kısmın tipik bir kelâmî eser olarak ele alınması mümkün olacaktır. İmam Kuşeyrî, risalesine Tuğrul Bey ile konu hakkındaki görüşmelerini eklemekle belki de yaşanan acı hadiseleri gün yüzüne çıkartacak, gizli kalan kısımlarını aydınlatacak çok önemli bir görevi ifâ etmiş bulunuyordu. Bu yönüyle onun mezkûr risalesinin, tipik bir kelâmî teliften daha ziyade, bir tarihî vesika olarak ehemmiyeti haiz olduğu söylenebilir.²⁹ O, Tuğrul Bey ile görüşmelerinin gerekçesi ile aralarından geçen konuşmayı şu şekilde nakletmektedir:

Kerim olan Allah, İslam ehline; semâvi güçlerle muhkem, yüce melik şâhânşah, Allah'ın halifesinin sağ kolu ve kullarının yardımcısı Tuğrul Bey Ebî Tâlib Muhammed b. Mikâil'in bereketiyle (padişah olmasıyla) büyük bir ihşanda bulundu. Allah onun ömrünü uzun, geri kalanını (ömrünü) hatasız ve muvaffak kılsın. Doğru bir şekilde nimetlerini devam ettirsin. O (Tuğrul Bey), Sünneti ihya edip, bid'at firkalarından hiçbiri kalmayınca kadar dini müdafaa etti. Kalan olduysa da onları da keskin kılıçla köklerini kazıyıp, onlara zilleti ve ayıbı tattırdı, izlerini tamamen ortadan kaldırdı. Sapkınların kalpleri bu afetlere tahammül etmekten dolayı daraldı. Bu elemün ulaştığı boyutlardan dolayı göğüsleri sıkıştı. Herkesin gözü önünde kendilerinin lanetlenmesine duçar oldular. Başlarına gelen sıkıntılar nedeniyle yeryüzü onlara dar geldi. Kendilerini kandırarak, (yeni) bir işe sürüklendiler. Bir tür aldatmaca ve yanılgının içerisinde olduklarını düşünüp yaşadıkları zorlukları kolaylaştırır ümidiyle, iftiralara sarılarak yüce Sultanın (Tuğrul Bey) –Allah onu yardımıyla yüceltsin- yüksek huzurlarına koştular. Eş'arî'ye kötü görüşleri nispet ettiler. İmamın kitaplarının hiçbirinde bir harfine bile rastlanmayan ve ilk zamanlardan şimdiye kadar hem taraftar hem de muhalif olan hiçbir kelamcının kitaplarında görülmeyen sözleri, hikâye ve vasıfları, Eş'arî söylemişçesine naklettiler. Aslında bu sözlerin hepsi düzmece tasvirler ve temeli olmayan iftiralar. İnsanların, nübüvvet kelâmından öğrendiği bir şey de “*Utanmıyorsan, dilediğini yap!*”³⁰ sözüdür.

Biz bu meseleyi, -Allah şerefini artırsın- meclis-i âliye götürünce bu tuzağın üzerindeki örtüyü kaldırıp, (isnad edilen) görüşlerin bu zümrenin (Eş'arîler) dillerinden işitilmediğini, kitaplarında da böyle sözler olmadığını, kelamcılarının

²⁹ Kaya, *İmam Kuşeyrî ve Eş'arî Savunusu*, s. 71.

³⁰ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1987, c. 5, s. 2268, h.n. 5769; Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebû Dâvûd*, thk. Abdulkâdir Abdu'l-Hayr Seyyid İbrahim, Daru'l-Hadis, Kahire, 1999, c. 4, s. 399, h.n. 4799; İbn Hacer el-Askânî, *Bülûgu'l-merâm min cem'i edilleti'l-ahkâm*, thk. İsmâuddin es-Sibâbî, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2003, s. 250, h.n. 1422; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1995, c. 2, s. 1400, h.n. 4183; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned*, el-Mektebetü'l-İslâmi, Beyrut, 1984, c. 37, s. 33, h.n. 22345.

görüşlerini toplayan kitaplarda dahi bu sözlerin bir harfinin bile yer almadığını belirttik. Buna karşı bize verilen cevap “*Biz bu şekildeki sözleri söyleyen Eş’arı’nın lanetlenmesini ima ediyoruz. Eğer siz bunu açıklamıyor ve Eş’arı de bu tarz sözleri söylememişse, dediğimiz şeyler (yaptığımız işler) sizi bağlamaz (sizin aleyhinizde yapılan bir iş değildir). Yaptığımız şeylerden dolayı size bir zarar dokunmaz.*” şeklinde oldu. Bunun üzerine biz de şöyle dedik: Allah, sizin anlattığınız, tarif ettiğiniz Eş’arı’yi daha yaratmamıştır. Eş’arı hakkında bunları söyleyenlerin durumu, selef imamlarının bid’atleri din edindiklerini iddia eden, onları hatalara ve sapkınlıklara nispet edenlerin durumu gibidir. O, bu konu hakkında kendisine bir şey denildiği zaman, “*Bu söylediğimi din edinen ve o hâl üzere ölen kimse için söyledim.*” der. Akıllı hiçbir kimse bu cevaba razı olmaz, buna göz yummaz ve bunu görmezlikten gelmez.

Bundan sonra biz kötülüğü ortadan kaldırmak için, en güzel olanı, şefkat, merhamet dilemek yolunu seçtik. Fakat bizim ne delilimiz dinlenildi, ne de bir talebimiz yerine getirildi. Bizimle asrının önde geleni arasında (Tuğrul Bey) bir orta yol bulunamadı. Biz de muhtemel sıkıntıyı görmezden geldik. Usûlu’-d-din konusunda iki mezhep arasındaki bilinen uzlaşmaya güvenerek meclisine gittik. Biz oradan din ve usul konularındaki dağınıklık ve ayrılıklar düzeltilmeden ayrılmamak hususunda kararlıydık. Hepimiz Mu’tezile ve bid’atçilere karşı tek bir vücut gibiydik. İki mezhep arasında usulde bir farklılık yoktu. Ona ilk önce “*Eş’arı hakkında anlatılanlar sence doğru mudur?*” diye sorduk. O da “*Hayır, ancak ben bu kelâmî meselelere girmeyi doğru bulmuyorum. İnsanların da bu tür konulara girmelerini yasaklıyorum. Bana göre ehl-i kâblenin, bu konularla ilgili bir şeyden dolayı lanetlenmesi caiz değildir.*” dedi ve Eş’arı’den nakledilen sözleri, onun söyleyip-söylemediğini bilmediğini açıkça beyan etti. Konuşma devam ederken bir ara “*Eş’arı bana göre bid’atçidir. O bid’at hususunda Mu’tezile’yi geçmiştir.*” dedi. Biz bunu duyduğumuz zaman çok şaşırдық ve bu ithamları reddettik. Umduğumuzun dışında şeyler işittik. (Sadece) haber yoluyla öğrendiğimizde, tasdik etmeyeceğimiz şeyleri müşahede ettik. Eğer rüyamızda görseydik “karma karışık rüyalar” diyeceğimiz şeyleri gördük. Sübhanallah! Nasıl olur da bir kişi, bir adamın mezhebinin hakikatini ve nispet edilen sözlerin doğru olup-olmadığını bilmediğini söyledikten sonra, sözlerini araştırmaksızın onu bid’atçilikle suçlar? Sonra o meclisten ayrıldık.³¹

İmam Kuşeyrî ile Tuğrul Bey arasında geçen konuşmalardan da anlaşılacağı üzere, Tuğrul Bey net bir tavır sergilememiş, kaçamak cevaplar vererek konunun üstünü kapatmaya çalışmış, kelâmî tartışmalardan bî-haber olduğuna delalet eden cümleler kurmuştur. Onun bu konuşmaları, aslında yapılan uygulamaların arkasında durmadığını göstermektedir. Nitekim Kuşeyrî’nin Tuğrul Bey’i, Eş’arı’nın isnat edilen şeylerden uzak olduğuna, lanetleme işinin de bir yanlış anlama/bilgilendirme sonucu meydana geldiğine ikna etmeye çalıştığını ifade eden Madelung, Tuğrul Bey’in kaçamak ve çelişkili cevaplar vermesinden onun yeterli kelâmî bilgisi olmadığı çıkarımında bulunmuştur.³²

³¹ Sübkî, *Tabakâtü’ş-Şafi’iyye*, c. III, s. 403-405.

³² Wilferd Madelung, “Ma’turidiliğin Yayılışı ve Türkler”, çev. Muzaffer Tan, *İmam Mâturidî ve Maturidilik*, Hzl. Sönmez Kutlu, Otto yay., Ankara, 2015, s. 341.

Tuğrul Bey, kendi dönemi ve konumu itibarıyla oluşan bazı sâiklerle mezhepler arasında cereyan eden tartışmalardan habersizce, vezirinin verdiği bilgiye sonsuz güven duymuştur. Bunun bir neticesi olarak da konuşmasında açık verse de fikrinden geri döndürülemediği. İmam Kuşeyrî bu noktadan sonra ise Eş'arî'ye karşı oluşturulmaya çalışılan menfur iftiraların sebebinin açıkladığı, Nîşâbur'da yaşanan sıkıntılı süreci ve oradaki uygulamaların yanlışlığını bütün İslam âlemine duyurmak maksadıyla yazdığı bu risaleyi, âlimlere göndermiş ve onlardan da yardım talep etmiştir.

İmam Kuşeyrî'nin bu risaleyi yazma amacı, başlıktan da anlaşılacağı üzere kendilerine yapılan bu zulmü, sair İslam beldelerinde bulunan âlimlere duyurmaktır. Sonuçta söz konusu risale, bütün İslam beldelerine ulaşmış ve bu süreçte yapılan uygulamalar oralarda bulunan ilim ehlinin vicdanını sıplatmış, herkes gücü yettiğince uygulama ve uygulayıcılara karşı tavır koymuştur. Sözgelimi Bağdat'ta Şafîilerden Ebu İshak eş-Şirâzî (476/1083)³³, Hanefîlerden Kadî ed-Demagânî (478/1085)³⁴ ve daha birçok âlim, Kuşeyrî'nin risalesini destekler mahiyette görüşlerini dile getirmişlerdir.³⁵

Bu risale Beyhak'a ulaştığında, orada bulunan ünlü muhaddis İmam Beyhakî (458/1066) onu dikkate almış, halkı bilgilendirmiş ve Vezir Kündürî'ye uzunca bir mektup yazmıştır.³⁶ Yapıcı bir dil kullanan Beyhakî mektubuna salat ve selamla başlamış, Tuğrul Bey'i övmüş, Vezir Kündürî hakkında da övücü cümleler kurmuştur. Mektubunun devamında Beyhakî, şehirlerde meydana gelen ve İslam'ın esaslarıyla bağdaştırılamayacak uygulamalara vurgu yapmış, üç mezhebin de İmam Eş'arî'yi doğru yolda gördüklerini ve onun Ehl-i Sünnet'in yolundan ayrılmadığını ifade etmiştir. Mektubun, İmam Eş'arî'ye yönelik hakaret ile Eş'arîlere yapılan baskıların yanlışlığını ortaya koymak, bunların tamamının iyi ve düzgün kimseler olduklarını ispat etmek ve uygulanan zulümlerin bir an önce sonlandırılmasını talep etmek amacıyla yazıldığı vurgulanmıştır.³⁷

Kündürî'nin eline ulaşan bu mektup da bir sonuç vermemiş, hatta diğer Eş'arî âlimler gibi Beyhakî de yurdunu terk edip Mekte'ye sığınmıştır.³⁸ Muhtemelen bu mektup yüzünden Kündürî başlattığı Mihne'yi bir adım daha ileri götürmüştür. Nitekim vezirin Tuğrul Bey'i ikna etmesi sonucunda, özellikle el-Muvaffak, İmam Kuşeyrî, er-Reîsü'l-Furatî, Cüveynî gibi Eş'arîlerin önde gelenlerinin yakalanarak tutuklanması için ferman çıkarılmış ve halka duyurulmuştur. Ebu Sehl b. Muvaffak şehir dışında olmasından dolayı

³³ Bilal Aybakan, "Şirâzî, Ebu İshak", *DİA.*, c. XXXIX, s. 184.

³⁴ Cengiz Kallek, "Dâmegânî", *DİA.*, c. VIII, s. 453.

³⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şafî'iyye*, c. III, s. 399; Süleyman Akkuş, *Kuşeyrî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelâmî Görüşleri*, (yayımlanmamış doktora tezi), Selçuk Üniversitesi SBE., Konya, 1997, s. 26.

³⁶ Mektubun tamamı için bkz. Sübkî, *Tabakâtü's-Şafî'iyye*, c. III, s. 395 vd.

³⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şafî'iyye*, c. III, s. 395 vd.

³⁸ M. Yaşar Kandemir, "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin", *DİA.*, c. VI, s. 59.

yakalanmamıştır. Fakat Kuşeyrî ve Reîsü'l-Furatî yakalanarak eski bir kaleye hapsedilmişlerdir.³⁹

Kuşeyrî'nin kendisinin kaleme aldığı bu risale, kanaatimizce, hem kendi yaşadığı dönemde Nîşâbur'da meydana gelen bu nahoş hadisler hakkında çevre beldelerdeki âlimlerin bilgilenmesi neticesinde bir kamuoyu oluşmasında etkili olmuş, hem de bir tarihi belge hüviyetiyle o dönemde meydana gelen bu üzücü olayları daha iyi anlayıp tahlil etmemize imkân sağlamıştır.

Sonuç

Tuğrul Bey'in Horasan bölgesinde hâkimiyetini sağladığı esnada bölgenin ilim ve kültür merkezi Nîşâbur'da tasavvuf, kelâm, hadis, fıkıh, tefsir, gramer, lugat ve edebiyat gibi ilim dallarında geniş bilgi sahibi olan Kuşeyrî, itikadî bakımdan Eş'arîliğe mensuptur. Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî'nin, Mu'tezile ile fikren mücadele eden Eş'arîlere karşı tavır alarak baskı yapmaya başlamasından birçok Eş'arî âlim gibi Kuşeyrî de rahatsız olmuş, konuyu müzakere etmek üzere Tuğrul Bey ile görüşmüştür. Bu görüşmede Tuğrul Bey nezdinde etkin olamamışsa da yaşanan üzüntü verici hadiseler hakkında 446/1054 yılında âlimlere hitaben, *Şikâyetü Ehli's-sünne bi-hikâyeti mâ nâlehüm mine'l-Mihne* adını verdiği uzunca bir mektup kaleme almıştır. Adı geçen risaleyi Kuşeyrî, yaşadığı dönemde meydana gelen siyasî gelişmeler sonucu, Eş'arî'ye nispet edilen bir takım asılsız iddialara cevap vermek, tartışmalara konu olan bazı meselelerde kendi görüşlerini dile getirmek ve özellikle 445/1054 yılında Nîşâbur'da Eş'arî âlimlere yapılan baskılar, bu esnada Ebû'l-Hasen el-Eş'arî başta olmak üzere Eş'arîlerin lanetlenmesinin vermiş olduğu rahatsızlığı dile getirerek, yaşanan üzücü olayları İslam beldelerindeki önde gelen âlimlere duyurmak maksadıyla telif etmiştir. Risalenin dikkat çekici bir yönü de Kuşeyrî'nin, konu hakkında Tuğrul Bey ile yaptığı görüşmeye dair bilgi içermesidir. Yaşanan acı hadiseleri gün yüzüne çıkartacak, gizli kalan kısımlarını aydınlatacak mühim ipuçları sunan risalenin, tipik bir kelâmî teliften ziyade, tarihî bir değeri haiz olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle Kuşeyrî'nin bu risalesi, dönemin siyasal ve kültürel ortamına dair bilgi sunması, itikadî konulardaki kendi görüşlerini ortaya koyması, diğer mezhep mensuplarının ileri sürdükleri iddiaların tutarsızlığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

³⁹ Yaltkaya, "Selçuklular Devrinde Mezahip", s. 102.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnavutî, Müessesetü'r-Risâle, Dimeşk, 1999.
- Akkuş, Süleyman, *Kuşeyri' nin Hayatı, Eserleri ve Kelâmî Görüşleri*, (yayımlanmamış doktora tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 1997.
- “Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin Bir Risâlesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2000, ss. 89-112.
- Alican, Mustafa, “Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü”, *JASSS*, Sonbahar III, 2014, S. 29, ss. 227-259.
- Askalânî, İbn Hacer, *Bülûgu'l-Merâm min cem'i edilleti'l-ahkâm*, thk. İsmâuddin es-Sibâbitî, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2003.
- Aybakan, Bilal, “Şirâzî, Ebu İshak”, *DİA.*, c. XXXIX, ss. 184-186.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1987.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani, *Sünenü Ebû Dâvûd*, thk. Abdulkâdir Abdu'l-Hayr Seyyid İbrahim, Daru'l-Hadis, Kahire, 1999.
- Genç, Süleyman, “h. V./ m. XI. Asırda Ehl-i Sünnetin Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme”, *DEÜİFD.*, 2007, S. XXV, ss. 271-330.
- İbn Asâkir, Ebu Kasım Ali b. Hasen, *Tebyînü'l-kezibü'l-müfterî fi ma nusibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Dâru'l-Fikr, bs. 2, Dimeşk, h. 1399.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, Dâru Sadr, Beyrut, 1978.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer Ebû'l-Fidâ, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, Meârif, Beyrut, 1979.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvinî, *Sünenü İbn Mâce*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1995.
- İbnü's-Salah, Takiyüddin Ebî Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehruzûrî, *Tabakâtü fukahati's-Şafiyeti*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, h. 1413.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

- Kallek, Cengiz, “Dâmegânî”, *DİA.*, c. VIII, ss. 453-454.
- Kandemir, M. Yaşar, “Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin”, *DİA.*, c. VI, ss. 58-61.
- Kaya, Muhammed Selim, *İmam Kuşeyrî ve Eş'arîlik Savunusu*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Akdeniz Üni. SBE., Antalya, 2017.
- Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV yay., Ankara, 1985.
- Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976.
- Madelung, Wilferd, “Ma'turidiliğin Yayılışı ve Türkler”, çev. Muzaffer Tan, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, Haz. Sönmez Kutlu, Otto yay., Ankara, 2015.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Âlemi*, TATAV Yay., İstanbul, 2002.
- Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı (Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu)*, Ankara Okulu yay., Ankara, 1999.
- Özaydın, Abdülkerim, “Cend”, *DİA.*, c. VII, ss. 359-360.
-, “Kündürî”, *DİA.*, c. XXVI, ss. 554-555.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular*, İstanbul, 2013.
- Özköse, Kadir, “Klâsiklerimiz/III: “er-Risâle” (İmam Abdülkerim el-Kuşeyrî - ö . 465/1072)”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2000, cilt: II, sayı: 4, s. 199-214.
- Özler, Mevlüt, “Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'at'e Lanet Kampanyası”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi, Bildiriler-II-*, Konya, 2001, ss. 171-179.
- Sübkî, Abdülvehhab b. Ali b. Abdülkâfi Tâcüddin, *Tabakâtü's-Şafi'iyeti'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Mahmud Tahânî-Abdulfettah Muhammed Halevî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1992.
- Sümer, Faruk, “Selçuklular (Büyük Selçuklular; Tarih)”, *DİA.*, c. XXXVI, ss. 365-371.
- “Tuğrul Bey”, *DİA.*, c. XLI, s. 344-346.
- Toysal, Alper Tunga, *Tuğrul Bey Dönemi Selçukluların Dinî Siyaseti*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri, 2007.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, Nakışlar yay., İstanbul, 1980.

Uludağ, Süleyman, "Kuşeyrî", *DİA.*, c. XXVI, ss. 473-475.

....., *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, Dergah yay., İstanbul, 2014.

Yavuz, Abdullah Ömer, *Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri, 2015.

Zehebi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Siyerü a'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvud, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, h. 1313.

Ziriklî, Hayreddin, *el-A 'lam kâmus-u terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-A 'rabi ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut, h. 1415.